

**NÉPESEDÉSPOLITIKA:
Reprodukció, abortusz és társadalmi ellenőrzés Ceausescu Romániájában**

GAIL KLIGMAN

Két romániai 'vicc' az emelkedő születési arányszámról:

Egy rendőr előállít egy párt, akik a bokrok között szeretkeztek. Vádemelést követően bíróság elé kerültek. A tárgyalás során a lánynak gratuláltak hazafiasságához, a fiúnak kezdeményező készségéhez, a rendőrt pedig letartóztatták terhesség-megszakításért.

Az 1967. év kezdetétől a nemi erőszak termelő munkának minősül és mint ilyen nem büntethető.

Ceausescu huszonnégy éves országglásának csaknem egésze ideje alatt – huszonhárom éven át – e rezsim a világ egyik legszigorúbb születéspártoló népesedéspolitikáját kényszerítette állama lakosságára. E szabályozások kulcs-eleme az eredetileg 1966-ban elfogadott roppant szigorú abortusztörvény volt. A törvény intézkedései minden felnőtt nő és férfi életét érintették családi és reprodukzív állapotuktól függetlenül – intim közelségbe hozták az „államot” polgárai testével, s a polgárokat „az állam” szociális szervezetével.¹

Az a könyv, amelynek alapján a jelen cikk készült, egyszerre nyújtja egy állam – a ceausescui Románia – etnográfiaját és a reprodukciós politika etnográfiaját.² Ez a munka, amely az elnyomó abortuszellenes törvénykezés és a hozzá kapcsolódó rendelkezések társadalmi és népesedéspolitikai következményei vizsgálatának indult, végül a Ceausescu-rendszer mindennapi életben való

¹ „Az államra” végletesen objektivált formájában utalok. A könyv egész folyamán a közkeletű román szóhasználatot imitálva beszélnek egymással felcserélhetőként „az állam”-ról, „a párt”-ról, a „pártállam”-ról és „a titkosrendőrség”-ről. Bár ezek a megnevezések etnográfiai értelemben „helytállóak”, ugyanakkor elleplezik az intézményesült emberi kapcsolatoknak azt a bonyolult szövevényét, amelyet képviselni hivatottak.

Egy elnyomó államban az egyéni érdekek alárendelődnek az állam érdekeinek. Az állam ellenőrzi például a mozgás, a szólás és a szaporodás szabadságát. Az egyének gyakorlatilag egyszerre tagjai és tulajdöntárgyai a nemzetállamnak.

² Ellenkező érvényű megjegyzés hiányában a cikk teljes egészében a következő könyvből származik: *Gail Kligman: The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania* (A kétszínűség politikája. Román népesedéspolitika a Ceausescu érában). Los Angeles: University of California Press, 1998.

működésének átfogó elemzésévé nőtte ki magát. E mélységesen átpolitizált demográfiai szabályozás elemzése révén feltárhatjuk az állam és polgárai közötti társadalmi szerveződés természetét és különösen egyes társadalmi viselkedésmódok – így a kétszínűség és az összejátszás – intézményesülését.³ A népesség alapos megfigyelése és fegyelmezése alapfeltétel volt az “új szocialista embertípus” megalkotásához és a szocialista társadalom kiépítéséhez. A népességnek – amely egyszerre volt a társadalmi szintű kísérletezés alanya és trágya – akár akarta, akár nem, bele kellett simulnia a szocialista testpolitikába. A politikai demográfia adta azt az ideológiai keretet, melyen keresztül biztosítani lehetett az életfontosságú népességnövekedést. Ezen intézkedések igazolására, és végrehajtásuk biztosítására a rendszer számos foglalkozási ág támogatását igénybe vette, nevezetesen a statisztikát, a demográfiát és az orvostudományt. Ez a cikk vizsgálja az orvosok és statisztikusok szerepét a politikai demográfia intézményesítésében. Különös figyelemmel elemezzük – még ha a kellőnél vázlatosabban is – azokat a mechanizmusokat, amelyek során az orvosok a törvényeket, a statisztikai kategóriákat és az orvosi diagnózisokat manipulálták, s ezzel szemléltetjük, miként sikerült az orvosoknak és statisztikusoknak megkerülni az állami ellenőrzést, valamint illusztráljuk a kétszínűség és összejátszás azon társadalmi viszonyait, amelyek hozzájárultak a rendszer hosszú távú fennmaradásához csakúgy, mint végső összeomlásához. A politikai demográfiai intézkedések szakmai manipulációja területére tett ilyen kitérőhöz kontextust nyújtunk azzal, hogy előbb megvitatjuk, mit jelent és milyen módszertani következményekkel jár az állam etnográfija, ezt követően pedig a termékenység politikájának rövid áttekintését nyújtjuk, s megvizsgáljuk a politikai demográfia és a népesedési kontroll közötti összefüggést.

I. AZ ÁLLAM ETNOGRÁFIÁJA

Az “államok” (és “nemzetek”) társadalmi reprodukcióval kapcsolatos érdekei gyakran ütköznek a nők és/vagy a családok biológiai vagy személyes reprodukcióval kapcsolatos szempontjaival. A modern államok és polgáraik egyaránt jogot formálnak a különféle reprodukcióval kapcsolatos problémák szabályozására, mint például a fogamzásgátlás, az abortusz és az örökbefogadás.⁴ Ezért a

³ Ugyanez a tanulmány azt is lehetővé tette, hogy megvizsgáljuk, miképpen épültek be a termékenységgel kapcsolatos kérdések a társadalmi és politikai érdekek szövedékébe, mind az országos, mind a nemzetközi szinten.

⁴ Ez csak egy néhány a reprodukció kategóriájába tartozó kérdések közül. A szexuális viselkedésformák (mint pl. a homoszexualitás) és az új szaporodási technológiákkal kapcsolatos nehéz kérdések (mint pl. a béranyaság, a magzati szövet és a tulajdonjog kérdései) szintén a reprodukció politikájának palettáján helyezkednek el. A kérdés valamennyi vetületének kiterjedt irodalma van, amelynek áttekintése meghaladja a jelen cikk lehetőségeit.

reprodukció vagy termékenység kiváló terepet nyújt az állam és polgárai (vagy polgárjoggal nem rendelkező tagjai) közötti formális és informális viszonyok összetett rendszerének feltárásához.⁵ Miként intézményesülnek az állam rendelkezései a hivatalos diskurzusban, valamint a hivatali eljárásokban és gyakorlatban? Hogyan érvényesítik és tartatják be a gyakorlatban ezeket a rendelkezéseket? Hogyan befolyásolják az ilyen szabályozások az emberek mindennapi életét – más szóval hogyan éljük meg hétköznapijainkban az állami politika makrotársadalmi érdekeinek érvényesülését és az ezzel járó ideológiai kontrollt?

Amint a fenti kérdések is jelzik, a modern állam intervencionista természetű: a történelem során az intervenció az ellenállás legkülönbözőbb formáit váltotta ki válaszként a legkülönbözőbb megszorításokra. Az “ellenállás művésze” sokoldalú képesség, amely – nemegyszer túlélési mechanizmusok formájában – az elnyomás, a hierarchia és az egyenlőtlenség intézményesült vagy egyének között megmutatkozó viszonylataira nyújtott jellemző reakciókból áll össze.⁶ “Kijátszani a rendszert”, “szembeszállni a hatalommal”, “áтеjteni őket”, ezt vagy azt “megúszni” – közkeletű szófordulatok a világ különböző részein és a világtörténelem különböző korszakaiban. Az efféle cselekvések annyiban gazdagítják az emberek mindennapi életét, amennyiben megteremtik az illúziót, hogy az egyén valamelyes befolyással rendelkezik elnyomó környezete és mindennapi életrendje fölött.⁷ A termékenységgel kapcsolatos szabályozások közül az abortusz tilalma mindig is ellenállásba ütközött, s ennek következményei történetileg és az összehasonlító megközelítés szempontjából egyaránt következetesen állandóak maradtak a legeltérőbb politikai és vallási rendszerek körülményei között is.

Az állam etnográfija alatt az államnak a nyilvános szférában használt retorikai és intézményes gyakorlatát és annak a mindennapi életbe történő beépülését értem. Miképpen legitimálnak az állam objektívnak bemutatott érdekei, vagy miképpen fogadják el azokat a környezet eredendően adott, természetes

⁵ Másfajta államszerkezetekben más intézkedések szemléltethetik világosabban az állam és polgárai közötti viszonyt. Az Egyesült Államokban például az adófizetés etnográfija lehetne olyan lencse, amelyen keresztül tiszta és világos képet nyerhetnénk az állam és társadalom viszonyáról: minden állampolgár adóköteles és számosan közülük az ellenállás és elkerülés különféle formáin keresztül fejezik ki egyéniségüket.

⁶ A téma hatalmas irodalmából – amely a paraszti és ipari közösségekben használt lázadási rítusoktól a második gazdaságok hatásaiig terjed – hadd említsek két alapművet, melyek mindegyikének szerzője *James Scott* (1985, 1990).

⁷ Köszönettel tartozom *Professzor Jack Katznak* e személyes nyereségre vonatkozó meglátásáért, amely oly elegánsan megragadja a társadalmi tevékenység (social agency) fogalmát. Érdemes továbbá megjegyezni, hogy a demokratikus rendszerek több lehetőséget kínálnak az ellenállás kinyilvánítására, mint a totalitárius vagy totalizáló rendszerek. Erre a kérdésre még visszatérek.

jellemzőjeként? *Derek Sayer* antropológus felveti, hogy az államszerveződés és annak rutin szintű bejáratása szükségszerűen feltételezi az államok és polgáraik közötti kimondatlan cinkosságot vagy összejátszást, függetlenül attól, hogy az utóbbiak valójában mennyire hisznek valamely konkrét állam politikai legitimitásában.⁸ Mindaddig, amíg az emberek viszonylag ésszerű módon képesek folytatni hétköznapi életvitelüket, az állam is viszonylag zavartalanul működhet tovább. De vajon milyen ellenőrzési technikákat használ fel a hatalom a testpolitika és a közéleti kultúra alakítására és fegyelmezésére az állami érdekek érvényesülésének elősegítése céljából? Hogyan befolyásolja az állam polgárainak életét? És az emberek miként „használják föl helyi kulturális logikájukat és társadalmi viszonyaikat annak érdekében, hogy a látszólag távoli politikai és gazdasági erők befolyását beépítsék életükbe, hogy azt átértékeljék, vagy annak ellenálljanak?”⁹

Bár az államot általában tárgyiasult formában gondoljuk el, az állam valójában mindig emberek cselekedetei révén ölt alakot. Az eltárgyasítás – a retorika szintjén – az egyének helyett az államot teszi meg az emberi szubjektivitás és tevékenykedés színteréül.¹⁰ A volt szocialista államokban a közkeletű felfogás szerint az államot, a pártot és a titkosrendőrséget gyakorlatilag azonosították „a hatalommal”. E retorikai eszközök különböztettek meg „minket” – „tőlük”, s részben legitimálták az állammal való cinkos összejátszás és a kijátszást célzó kétszínűség aktusait. A kétszínűség és az összejátszás olyan mechanizmusok voltak, amelyek a társadalmi viszonyokat szervezték, és amelyek egy ideig a szocialista társadalom szervezete fennmaradását szolgálták, végső soron azonban annak összeomlását is magukkal hozták.

A kétszínűséget általában hazug viselkedésformának tekintik, melynek során valaki „egyazon dolgot illetően két eltérő módon beszél vagy viselkedik megtévesztés szándékával”, „kétkulacsos módon cselekszik”. A kétszínűség szándékolt, tudatos cselekvést feltételez, melynek során a társadalmi aktorok tudatában vannak szándékaiknak. Itt lép be az összejátszás – a kétszínűség gyakori kiegészítő párja társadalmi helyzetekben –, ennek alanya a meghatározás szerint „bűntárs”, s a meghatározás magában foglalja az egyes meghatározott eredményekkel járó cselekedetek következményeiben való osztozást – ez

⁸ L. *Sayer* 1994: 367–77.

⁹ Ezen a ponton *Ginsberg* és *Rapp*-ot idézem (1995: 1), mivel ők már elmondták mindazt, amit én ezzel a kérdéssel kapcsolatban csak elismételni tudnék. A termékenységgel kapcsolatos intézkedések kapcsán rámutatnak arra, amit a totalitarizmus kritikája már hangsúlyozott: hogy „a meghatározás joga nem egyirányú”. A felülről kiinduló utasításokat ritkán sikerül egészen az eredeti szándéknak megfelelően végrehajtani.

¹⁰ A bürokratizáció hasonlóképpen rutinszerűvé és sematikusá silányította a társadalmi kapcsolatokat; az „arctalan hivatalnok” olyan kép, amely az „arctalan tömeg”-hez hasonlóan kiválóan megragadja az egyéniséggel rendelkező szubjektum és az eltárgyasult „bürokrata” közötti különbséget.

esetben a Ceausescu-rezsim elviselését – is.¹¹ Az összejátszás esetében a szándékosság kérdése árnyaltabban jelenik meg. A társadalmi aktorok félelem, közöny vagy elidegenedés hatása alatt aktívan vagy passzívan is segíthetnek és támogathatnak olyasmit, amiben valójában nem hisznek, vagy amivel nem értenek egyet.¹² Az összejátszás, s különösen annak egyes fokozatai, különleges jelentőséget nyernek egy egypártrendszerű társadalomban, amelyben a magánvélemény kifejezése nem megengedett.¹³

Ezzel együtt sem lehet könnyelműen kijelenteni, hogy az összejátszás, a konformitás és az ember cselekedeteinek jelentése között teljességgel naiv viszony állna fenn. Romániában a nyilvános szféra uralmának eszköze a hazugságok gyártásában való széleskörű együttműködés volt – Románia szocialista építményének hamis jelentések, koholt statisztikák, szándékos dezinformáció és hamis énképek voltak az építőkövei. A statisztikák kozmetikázása – amely az egész tanulmány során ismételten témánk lesz – hozzájárult az egyre fokozódó szocialista teljesítmények fikciójának továbbéltetéséhez. *Ceausescu* személyi kultuszát részben a lojalitás olyan nyilvános kifejezései táplálták, amelyekben mindenki híven eljátszotta a maga szerepét. Így tehát a kétszínűség és az összejátszás, mint kommunikációs magatartásformák megértése nélkül lehetetlen alaposan feltárnunk a rendszer mindennapi életének szerkezeti dinamikáját. Az állam retorikai, intézményes és fegyelmező stratégiák segítségével határozta meg a megengedhető határait, és még tolerálható korlátait.¹⁴ Ugyanakkor egy önmagát éltető szimbolikus rendszert is alkotott, melynek teljes mértékben alávetette a sajátjától eltérő érdekeket.

A születésszabályozás olyan kritikus kérdés volt, mely körül várható volt, hogy kirobbannak az állam és polgárai – különösen női polgárai – közötti érdekkülönbségek. A szocialista gazdaságok a munkaerő, a humántőke kínálatától függtek, így „a munkaerő utánpótlása” a politikai retorika szüntelenül és rögeszmésen ismételt szövege lett. Ezért tehát a reprodukció folytonosan átpolitizálódott, különösen Romániában. A politikai demográfia volt az a stratégia, amelynek segítségével az állam a „szocializmus építése” érdekében ellenőrizte a társadalmi és biológiai reprodukciót.

¹¹ Az idézett meghatározások a Random House Dictionary of the English Language 1967: 443 (kétszínűség, duplicity) és az Oxford English Dictionary, vol. 4. 1989: 616 (complicity, összejátszás) definíciói (illetve ezek magyar fordításai – a ford.).

¹² *Bourdieu* kiváló meglátással megjegyzi: „Minden szimbolikus természetű elnyomás feltételez az elnyomottak részéről egy bizonyos fokú összejátszást, amely nem külső korlátozásnak való behódolás, és nem is bizonyos értékekhez való szabad ragaszkodás.”

¹³ Ez általánosan alkalmazható minden – akár fasiszta, akár kommunista típusú – totalitárius rendszerre. Emlékezzünk rá, hogy Romániában a telefonon és postai úton folytatott kommunikáció egyaránt megfigyelés alatt állt.

¹⁴ A „megengedhető” határainak megvonása során gyakorolt önkény az ellenőrzés gyakorlásának fontos mechanizmusa volt.

II. A REPRODUKCIÓ POLITIKÁJA

Amint arra *Faye Ginsburg* és *Rayna Rapp* feminista antropológusok is emlékeztetnek, “a reprodukció képlékeny fogalom, melynek eszmetársításai között szerepel a szülés illetve vajúdás, a háztartás fenntartásához és a munkaerő biztosításához kapcsolódó marxi fogalmak, s az olyan ideológiák is, melyek a társadalmi rendszerek fennmaradását szolgálják.”¹⁵ Aligha meglepő, hogy a reprodukció kérdése valamilyen formában minden társadalomban politikai jelentőséggel bír, hiszen a reprodukció biztosítja az egyének és a közösségek folytonosságát. A reprodukció politikája szélesebb értelemben az egyéni, helyi, nemzeti és globális érdekek közötti azon összetett viszonyrendszerre utal, mely a reprodukcióval kapcsolatos gyakorlati viselkedést, közéleti szabályozást és hatalomgyakorlást befolyásolja. Más szóval a reprodukciós politika a politika és az életciklus kereszteződésére összpontosítja a figyelmét, jelentse ez akár az abortuszt, akár az új megtermékenyítési technológiákat, akár a nemzetközi családtervezési programokat, akár az eugenetikát, akár az anyagi jólét kérdését.¹⁶

A reprodukció alapvető kapcsolatban áll az identitással – akár a “nemzet” mint olyan “képzelt közösség” identitásával, amelyet az állam szolgál és oltalmaz, és amely fölött hatalmát gyakorolja¹⁷, akár a család és a nemzetség – legtöbb esetben apai ágon öröklődő – identitásával, önmaga és neve megőrzésének és átörökítésének védelmében. Amint már az előzőekben is említettük, a társadalmi és biológiai reprodukció biztosítja a társadalmi egységekbe – párokba, családokba, etnikai csoportokba és nemzetekbe – szerveződött emberek folytonosságát. De a folytonosság megszakadása is egy a lehetőségek közül, mégpedig olyan lehetőség, amelyet nemzeti illetve nacionalista célokra gyakorolta ki is használnak.¹⁸ A politikai “vállalkozók” a reprodukció elmaradását gyakorlatilag a család vagy a nemzetállam létét közvetlenül érintő fenyegetésként értékelik.

Az államok és kormányok beleszólása a reprodukcióval kapcsolatos kérdésekbe egyben elmosza a határokat a köz- és magánéleti jogok között. Általában a testet öltött határok megszegését leg súlyosabban – bár nem kizárólag – a nők

¹⁵ L. *Ginsburg* és *Rapp* 1991: 311. E két szerzőnek igen sokkal tartozom: a termékenység politikájára vonatkozó vizsgálatuk olyan fogalmi eszköztárat adott a kezembe, amelynek nagy használt vettem Romániában végzett kutatásaim során.

¹⁶ Ezt az osztályozást – amelyet *Kligman* 1992-ből emeltem át – nagyban befolyásolta *Ginsburg* és *Rapp* 1991-es munkája. L. még *Ginsburg* és *Rapp* 1995, amely a termékenység politikájának különféle, de a miénkhez kapcsolódó arculatait vizsgálja.

¹⁷ L. *Anderson* 1991.

¹⁸ Az abortusz tilalmát gyakran a nemzethalál megakadályozására hivatkozva vezetik be. L. pl. *Gal* 1994. A volt Jugoszláviában folytatott etnikai tisztogatások ugyanezre a logikára támaszkodtak.

szenvedik meg. Egy román asszony szomorúan találó szavaival élve: “Az állam először elveszi az emberektől az intimszférájukat, aztán nyilvánosan lemeztele-níti a testüket.” A legintimebb területet – a szexualitást – közszemlére teszik vagy – mások meglátása szerint – a közjóra hivatkozó voyeurizmus tárgyává alacsonyítják. A személyes politikaivá lényegül át, miután az állam immár nem metaforikusan, hanem gyakorlati szinten beavatkozik a test politikájába.

Ceausescu Romániája szélsőséges példája annak, amikor az állam testükben és életvitelükben erőszakosan zaklatja polgárait. Ugyanakkor “a reproduk-tív magatartásformák befolyásolására irányuló nyilvános kényszerítő intézkedések leglátványosabb kudarcát” is láthatjuk benne.¹⁹ Az abortusz tilalma még soha nem vezetett az abortusz gyakorlatának megszűnéséhez – sem az olyan elnyo-mó, totalizáló államokban, mint a ceausescui Románia vagy a sztálini Szovjet-unió, sem azokban, melyeket a katolikus állam egyeduralma jellemez, mint például Brazília, Olaszország, Írország vagy Lengyelország. Az abortusz tilal-ma a nyilvános szférában láthatatlanná teszi az abortusz gyakorlatát, s kiszol-gáltatja a nők életét az illegális abortusszal járó fizikai és pszichés kockázatok-nak.²⁰

Romániában a szigorú születéspártoló népesedéspolitika a szocialista politi-kai gazdaságtan égisze alatt támogatta *Ceausescu* nacionalizmusát és megalomán fantáziáit.²¹ Emlékezhetünk rá, hogy a munkaerő utánpótlásának biztosítását létfontosságú feltételnek tekintették a szocializmus építéséhez. A társadalmi és gazdasági nehézségek kevésbé függnék a társadalmi osztályhely-zettől, nemzetiségtől vagy etnikai hovatartozástól, hanem nagyjából egyenlete-sen oszlottak meg a népesség nagy része között.²² Az 1980-as évek közepére a mindennapi életre szinte valamennyi tekintetben a mélységes elszegényedés vált jellemzővé. A nők életkörülményei különösen elkeserítőek voltak, mivel

¹⁹ L. David 1994: 346.

²⁰ Ezt *Petchesky* is megjegyzi 1990: 156. Az illegális abortusszal együttjáró kockázatok-ról l. *Miller* 1993.

²¹ A születéstámogató politika célja, hogy oly módon befolyásolja a viselkedést, hogy az magasabb születésszámokat eredményezzen, ezek tartalma és megvalósítása széles skálán változik. A Romániában alkalmazott születéstámogató politika kimondottan kényszerítő jellegű volt.

²² Paradox módon Ceausescu megalomániája részben aláásta önnön nacionalizmusát. A népesedéspolitikai intézkedések lehetőséget kínáltak arra, hogy az „új szocialista embertí-pus” képviselőit megkülönböztesse etnikai és faji hovatartozás szerint, hogy ezáltal „tisztá” román állampolgárok létrehozását garantálja. Ugyanakkor nem utalnak rá adatok, hogy például magyar vagy roma nőknek abortuszt engedélyeztek volna. A születésszám emelése valamennyi romániai nő közös küldetése volt. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a magyar származású nők könnyebben juthattak fogamzásgátlóhoz a feketepiacon, a határokat átvé-lő családi kapcsolatok révén. Azok a vádak, amelyek szerint a népesedéspolitikai intézkedések a népesség egy bizonyos csoportja ellen irányultak, inkább ideológiai érdekeket tükröznek, mint az empirikus valóságot.

nekik viselniük kellett a hatalom vezényelte demográfiai politika terheinek oroszlánrészét is. Fontos itt hangsúlyoznunk a szegénység, az illegális abortusz és annak következményei közötti alapvető összefüggést. Minden esetben a szegény családok nőtagjai szenvedik meg az abortusz törvényen kívül helyezésének következményeit, faji hovatarozástól és geopolitikai kontextustól függetlenül. Ők azok, akiknek nem telik rá, hogy a beavatkozást egészségügyi végzettségű személy, esetleg szülésznő vagy bába végezze el, a külföldi utazás lehetősége pedig szóba sem jöhet. Így a szegénységben élő nőket különösen fenyegetik az abortusszal kapcsolatos szövödmények, s így nagyobb valószínűséggel válnak a gyermekágyi halandósági statisztikák szereplőivé. *Ceausescu* idején Romániában, ahol a szegénység alapállapottá vált, a gyermekágyi halandósági ráta (169,6 gyermekágyi halál 100 000 élveszületésre²³) 1989-ben magasabb volt minden más európai ország addig feljegyzett adatainál. Ennek elsődleges oka az illegális abortusz volt.

Ceausescu politikai indíttatású népesedéspolitikájának elemzése reményeink szerint lehetővé teszi, hogy részletesen feltárjuk az abortusz tilalmának tragikus következményeit, miközben a reprodukció politikájának más lehetséges aspektusaira is ráirányítja a figyelmet, így például arra, miként jelennek meg a nemzetközi érdekek, mégpedig sokszor – az eredeti szándéktól eltérően – alattomos és elítélendő formában. *Ceausescu* születéspártoló szabályozását nyugaton az 1970-es években pozitívan ítélték meg. A nyolcvanas évek végére ugyanazon politika már általános elítélést váltott ki. A *Ceausescu*-korszak utáni Romániában a más országokba irányuló örökbefogadás vált mélyen átpolitizált kérdéssé. Talán elegendő megemlíteni, hogy a posztkommunista átmenetbe való társadalmi átrétegződés egyéni, helyi, országos és nemzetközi szinteken is befolyásolta a Romániában folytatott reprodukzív gyakorlatot. A nők életének termékenységgel kapcsolatos kérdései ma már nem állnak a politikai indíttatású – a jövő munkaerejének kitermelését célzó – politikai demográfia uralma alatt. Ezzel szemben a piaci nyomás számos szegény családban élő, illetve egyedülálló nőt kitett annak a csábításnak, hogy külföldiek számára hozzanak világra gyermeket. Az átmeneti korszak egyenetlenségei így a nemzetközi örökbefogadási gyakorlat bonyolult viszonylatrendszerében jelennek meg.

Nyilvánvaló, hogy a biológiai és társadalmi reprodukció ritkán bizonyul olyan egyszerűnek, ahogyan azt a politikai vagy vallási ideálok megjeleníteni igyekeznek. Az életkörülmények hatására a vélténél bonyolultabbá válnak az áttételek az emberek szóbeli megnyilatkozásai, belső meggyőződése és konkrét cselekedetei között. Az egymással vetélkedő érdekek és nyomások összeegyeztetésének kényszere gyakran az összejátszás és a kétszínűség körébe tartozó többértű cselekedetekre készíti az embereket, amit sajnálatos módon megerősít

²³ David 1999: 206.

a Ceaucescu-rezsim politikai indíttatású népesedéspolitikájának jelen etnográfiaja.

III. NÉPESEDÉSPOLITIKA ÉS A NÉPESSÉGSZÁM SZABÁLYOZÁSA

„A gazdasági stabilitás jelen viszonyai között mindannyian közös örömmel ünnepeltük azt a gyermeket, akinek születésével hazánk lakossága átlépte a 23 milliós határt. Szabad nép vagyunk, saját sorsunk formálói. Nagyszerű országunk erős, fejlett gazdasággal rendelkezik, amely teljes mértékben részese a modernizáció folyamatának.”
(*Nicolae Ceausescu* 1988)²⁴

„Amikor a társadalmi hatalmat statisztikák révén gyakorolják, a tapasztalat immár nem a tudatosság élményét nyújtja, hanem kísérleti mozzanattá válik... annak próbájává, mennyire sikerült egy adott társadalmi célnak győzedelmeskedni.”
(*Talal Asad* 1994)

A hatvanas és hetvenes évek idején a népesedéspolitikáról folyó nemzetközi viták két eltérő, bár retorikailag összeegyeztethető geopolitikai perspektívát jelenítettek meg: az egyik a családtervezés támogatása és terjesztése volt (a népesedési robbanásként aposztrofált jelenség szabályozása érdekében), a másik pedig az az álláspont, mely az államok kezében hagyta a jogot, hogy meghatározzák a nemzeti céljainak leginkább megfelelő népesedéspolitikát. Az előbbi álláspontot főként a fejlett nyugati országok támogatták, az utóbbit a fejlődő országok, különösen a Harmadik Világ.²⁵ A fenti geopolitikai törésvonalak mentén megosztott viták jellemezték az 1974-ben Bukarestben tartott Népesedési Világkongresszust is. Ezen a konferencián hivatalosan is elismerték a nőknek a népesedéspolitikákban játszott kritikus szerepét.²⁶ Románia – a Világnépesedési Akciótervvel összhangban eljárva – ettől kezdve egyre inkább komolyan vette a nők szerepét: a nők és a családok váltak a szocialista fejlődés népesedési folyamatának hőseivé.

Demográfián egy populáció életciklusához kapcsolódó tényezők – így a termékenység, a halandóság, az élettartam, a morbiditás, a lakosság kor és nem szerinti szerkezete, (társadalmi és gazdasági) mobilitása és (belső valamint nemzetközi) migrációja tanulmányozását értjük. A politikai demográfia vala-

²⁴ Idézi *Serban* 1988: 1. Fontos, hogy az olvasó felmérje, hogy 1988 a románok nagy többsége számára a soha nem tapasztalt inség időszaka volt. Az ilyen típusú kijelentések cinizmusa határtalan.

²⁵ *L. Zlatescu és Copil* 1984: 6.

²⁶ *Pileta és Vickers* szerint (1994: 77) „bármilyen nehezen hihető, de igaz”, hogy a Népesedési Világkongresszus romániai előkészületei során eleinte semmilyen formában sem ismerték el „a nők szerepét a népesedési kérdésekben.”

mennyi demográfia tényezővel, valamint ezek egymáshoz való viszonyával foglalkozik.²⁷ A román szakértők különféle megfogalmazásai szerint a “politikai demográfia” jelentése “a társadalmi-gazdasági területen foganatosított intézkedések és cselekvések együttese, amelyek valamilyen módon a lakosságot az életkörülményeiben érintik”²⁸ vagy “a társadalmi-gazdasági fejlesztési tervek integrált aspektusa, amelyben a demográfiai változók a társadalmi-gazdasági változók általános rendszerébe épülnek be.”²⁹

A politikai demográfia legitimálta az állam beavatkozását polgárai “belügyeibe”: a születés, iskoláztatás, munkaerőként való megjelenés, házasság, szexualitás, reprodukció és halál aktusaiba. Az átfogó politikai demográfiai rendszer leginkább a demográfiai fejlődés gazdasági és társadalmi aspektusainak összehangolását célzó intézkedések koordinálásából állt. Ezeket az intézkedéseket mindenre kiterjedő jogi szabályozás támasztotta alá, amely hatékony végrehajtásukat célozta. *Ceausescu* elképzelései szerint a családtervezés “a család és a társadalom igényeinek megfelelő gyerekszám elérésének” feltétele volt – természetesen mindkét idézett főnévhez hozzáértendő a “szocialista” jelző.

A politikai demográfia és az emberek érdekei kibogozhatatlanul összefonódtak, s így az állam makroszintű politikája kölcsönhatásba került a lakosság mikroszintű gyakorlataival. A “lakosság” – amely hivatalos meghatározása szerint nem más, mint egyének aggregátuma³⁰ – az egyéneket egy kollektív absztrakcióvá gyúrta össze. Klasszifikációs címszóként “a lakosság” (*populatie*) rokon értelmű volt “a tömegekkel” (*maselor*), “az emberekkel” (*poporul*) és “a nemzettel” (*natie*). Fontos felismernünk, hogy az eltárgyasítás mindkét irányban hat. A tömegek (avagy a lakosság) arctalansága visszatükröződött “az állam” (*statul*), az “ők” (*ei*) és “a hatalom” (*puterea*) arctalanságában. A fenti szavak kollektív jelöltjét adó emberek dehumanizálása ismételtelen megjelent diszkurzív szinten, a hivatalos és a hétköznapi nyelvben is. Ezek a testetlenné vált beszédaktusok a kommunikáció mindennapi elemeivé váltak és hozzájárultak a színlelés, mint társadalmi gyakorlat racionalizálásához.

A paternalista szocialista állam szemében a lakosság igényeinek figyelembevétele jelentette – *Foucault* szavaival élve – “a kormányzás végső célját”.³¹ A kormányzat a (*foucault*-i értelemben vett) technikák egész sorát vetette be annak érdekében, hogy a lakosságot “meggyőzze” a paternalista állam nagylel-

²⁷ A demográfiai politika nyugaton megszokott jelentése nem tükrözi kellőképpen, hogy milyen mértékben használták ki itt a demográfiát ideológiai célokra. Ezért inkább a politikai demográfia kifejezést használom, mint a népesedéspolitikát.

²⁸ *Zlatescu és Copil* 1984: 20.

²⁹ *Trebici* 1975: 45.

³⁰ *L. Parvu* 1988: 22, *Trebici* 1975: 48.

³¹ *Foucault* 1991: 100.

küségéről. Ezek magukban foglalták a politikai demográfia véghezvitelére és a gyermekvállalással kapcsolatos viselkedésformák átalakítására létrehozott jogszabályok intézményesítését, teljes propaganda-apparátus kiépítését, többszintes ellenőrzési rendszer megteremtését, s a tudományos ismertetek és a humán tőke instrumentalizálását.³²

A marxista-leninista rezsimek a tudományos racionalitást szívesen használták arra, hogy modernizációs stratégiáikat legitimálják. A statisztika, a demográfia és az orvostudomány roppant jelentőséggel bírt a szocializmus élcsapata számára. A statisztikák, illetve tömeges gyűjtésük nélkülözhetetlen volt „a népesség” központi ellenőrzéséhez.³³ Elmondható, hogy a statisztikákat a „népesség” nevében, a haladásra való hivatkozással használták ki. Statisztikai úton határozták meg a születési és halálozási arányszámokat és az anyagi termelési rátákat. Amint a termelésre vonatkozó adatok is mutatják, a statisztika fetiszizálása a dezinformáció egyik elsődleges eszköze lett. A statisztikai adatok gyűjtése és elemzése tudományos folyamatból politikai gyakorlattá alakult át.³⁴ A társadalomtudományok általában ki voltak téve a politikai manipuláció és ellenőrzés hatásának. A rezsim elvárta, hogy a demográfia, a szociológia, a történettudomány, az etnográfia és a néprajz, ha különböző módokon is, de egyaránt az ő igényeinek kielégítésén fáradozzék. Minden tudományágtól elvárták, hogy az adatok elemzése a pártvonallal egybevágó értelmezéseket eredményezzen.

A pronatalista politika megvalósításában szerepet játszó egészségügyi szakértelmiségek is hasonló helyzettel néztek szembe. A fizikai test jólétére az orvosok ügyeltek³⁵, így ők és munkatársaik voltak felelősek azért, hogy bizonyos politikai demográfiai célok ténylegesen megvalósuljanak. A hatalom birtokosai tudatában voltak annak a közvetítő szerepnek, amelyet a papok és –

³² Ez a tanulmány többek között feldolgozza *Foucault* merész új eredményeit a hatalom, a szexualitás, a diszkurzus és az intézmények megértésében. A foucault-i kulcsfogalmaknak és hatalmi módusoknak a volt kommunista államok esetére való alkalmazására könnyen hozzáférhető példa *Horváth és Szakolczai* írása (1992). Ők úgy írják le a technikát, mint „a dolgok közkeletű jelentéséhez közelálló ... eljárást” (27. old), a hatalom technikái pedig az egyén ellen irányulnak. L. még *Gordon* 1980, különösen a II. előadást (Lecture Two), 92–108. old.

³³ Amint *Foucault* megjegyzi, a statisztikákból kitűnik, hogy „a népesedésnek megvannak a maga szabályosságai, a maga halálozási rátája és betegségei...”, a statisztika láthatóvá teszi azt is, hogy a népesedés területének megvannak a maga belső, aggregált hatásai, olyan jelenségek, amelyeket nem lehet visszavezetni a családdal kapcsolatos tényekre, mint például a járványok, a populációra jellemző halálozási szintek, vagy a munka és a vagyon emelkedő spiráljai” (1991:99).

³⁴ L. *Trebici* 1988.

³⁵ Ahogyan az orvosok ápolták a fizikai testet, ugyanúgy a lélek ápolását a papok látták el. Románia nem volt egészében vallástalan állam. Hivatalosan a görögkeleti egyház képviselte a román nemzet lelki életét. A papoknak és orvosoknak a szexualitás és termékenység kérdéseinek irányításában játszott szerepével kapcsolatban l. *Donzelot* 1979: 171–88.

még nagyobb súllyal – az orvosok töltötték be az emberek magánélete és életciklusa, valamint a szocialista állam “életciklusának” intézményesített érdekei között. A tudományos ismeretekkel felfegyverzett és a rászorulóknak reményt nyújtó orvosokat a politikai demográfia ideális gazdáinak és kiszolgálóinak tekintették. Elsősorban ők viselték a felelősséget az anya és gyermeke pre- és posztnatális egészségéért. Ugyanakkor tudott volt, hogy az orvoslásban részt vevők voltak leginkább kitéve a biztonságos ám illegális magzatelhajtásért járó anyagi ellenszolgáltatás csábításának. Az állam ezen a téren is a legkülönbözőbb törvényeket és ellenőrzési stratégiákat mozgósította, hogy megakadályozza a szocialista élet normáitól való elhajlást és biztosítsa, hogy a társadalom gyógyítói egyben engedelmes mintapolgárok maradjanak.

Az orvosok és más szakértelmiségiek azonban – legalábbis részben – sikeresen szabotálták a politikai demográfia előírásait. Ennek érdekében manipulálták a törvényeket, a statisztikai kategóriákat, az orvosi diagnózisokat és még magukat a betegeket is.³⁶ A statisztika jelenítette meg a szocialista haladás vívmányait, s az elnyomó hatalom szóhasználata is erre támaszkodott. A rejtett üzenet az volt, hogy “a számok nem hazudnak.” A számokat szolgáltató emberek azonban annál inkább – félelemből, önértékből, s egy olyan rendszerrel való magasan szervezett összejátszásból, amely szerkezeténél fogva eltorzította az empirikus jelenségeket. Ennek eredményeképp a statisztikai adatok hírhedten megbízhatatlanok. Az népmozgalmi statisztikai adatokat két intézmény gyűjtötte és elemezte: a Központi Statisztikai Hivatal és az Egészségügyi Statisztikai Számítóközpont. Ez utóbbi szervezet elemezte a népesedéspolitikai statisztikákat az Egészségügyi Minisztérium számára, amelyhez szervezetiileg kapcsolódott. Az Egészségügyi Minisztérium jelentéseit ezután megküldték a Központi Statisztikai Hivatalnak. Innentől kezdve az aktuális politikai éghajlat határozta meg, hogy az összejátszás, vagy a versengés került előtérbe. A Központi Statisztikai hivatal egyik munkatársa például megerősítette, hogy már 1982 óta tudott dolog volt, hogy az abortuszstatisztikákat “megdolgozták.” Az Egészségügyi Minisztérium jelentéseiben szereplő abortuszszám alacsonyabb volt, mint az az adat, amely a Statisztikai Hivatalba független csatornán érkezett. Ugyanakkor “hivatalosan az Egészségügyi Minisztérium feladata volt, hogy az abortuszokról jelentést tegyen, s mivel felismertük, hogy a ‘torzítás’ társadalmilag hasznot hajt a nőknek, az orvosoknak, sőt még a minisztériumi hivatalnokoknak is, ezért szemet hunytunk a dolog fölött. Az adatokat senki sem vonta kétségbe.”

A nyolcvanas évek végére a statisztika torzítása minden korábbinál erősebben “vérévé vált” a hivatalnoktársadalomnak. Az orvosok kénytelenek voltak részt venni a születési és halálozási számok meghamisításában. A havonkénti szinteket előre meghatározták, hogy teljesíteni tudják a demográfiai tervet. Az

³⁶ Ezt a kérdést részletesen *The Politics of Duplicity* c. könyvben vizsgálom.

Államtanács által kiadott 335/1983. sz. rendelet világosan kijelentette, hogy a célok megvalósításáért minden egészségügyi dolgozó felelős. Ellenkező esetben fizetésük bizonyos százalékát automatikusan letiltották. Így például ha nem érték el a születési arányszám vagy a csecsemőhalandóság mutatóinak meghatározott szintjét, ezért 15%-os letiltás járt, míg a betegségek terjedésének nem megfelelő visszaszorításáért 10%-os fizetéscsökkenést szabtak ki. Ez is azok közé a magatartás-módosító technikák közé tartozott, amelyekkel "korrigálni" remélték az elhajlásokat és "ösztönözni" az állami normákhoz való alkalmazkodást.

Az ilyen anyagi szankciók elkerülése érdekében az orvosok osztályozásbeli és számbeli manipulációkhoz folyamodtak. Az, hogy egy orvos legálisnak vagy illegálisnak ismert el egy abortuszt, számos tényezőtől függött. A hivatalosan regisztrált abortuszok között olyanok is szerepeltek, amelyek a törvény értelmében voltak legálisak és olyanok is, amelyeket az orvosok tág értelmezésének köszönhetően váltak azzá, miután egyes nem legálisan megindított abortuszokat legálisnak nyilvánítottak (pl. olyan illegálisan kiváltott vetéléseket, amelyek nem vezettek komplikációhoz, és nem hagytak látható nyomot).

A törvényes terápiás abortuszra feljogosító igazolások száma, amelyek legális terápiás okokra hivatkoztak, meglehetősen alacsony volt és évről évre alig változott (l. 1. táblázat).

1. Az abortuszok indok szerinti csoportosítása, 1979–1988
Classification of abortions by reasons, 1979–1988

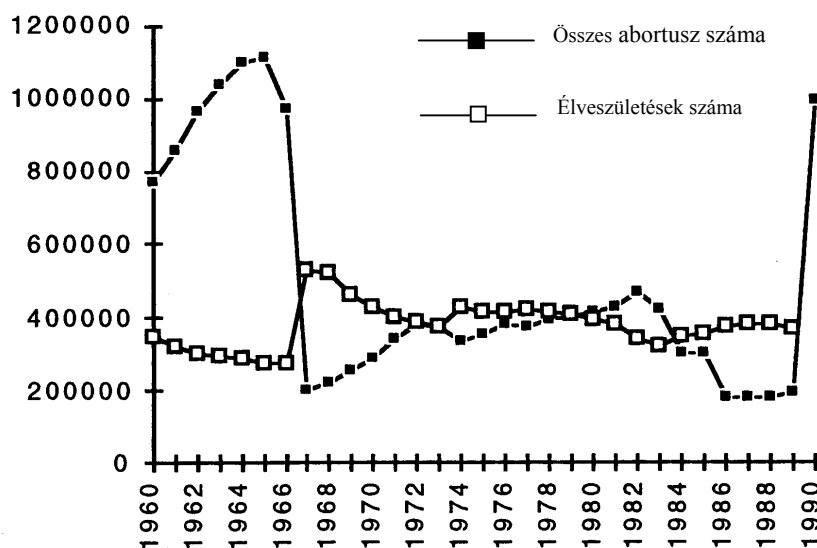
Év	Befejezetlen	Öt gyerek ^a	45 éves kor ^b	Orvosi indok	(%)
					Összesem
1979	47,5	35,9	9,1	7,5	100,0
1980	47,5	36,1	8,6	7,8	100,0
1981	48,5	35,5	7,9	8,1	100,0
1982	49,9	34,8	7,2	8,2	100,0
1983	47,9	36,1	7,1	8,9	100,0
1984	41,3	41,4	7,7	9,6	100,0
1985	41,0	42,4	7,2	9,4	100,0
1986	68,6	14,1	0,9	16,4	100,0
1987	66,1	16,9	0,6	16,4	100,0
1988	60,1	22,8	0,5	16,6	100,0

Forrás: Egészségügyi Minisztérium: Aspecte Ale Interuperilor de Sarcina in R. S. Romania 1988.

^a1979 és 1985 között a nőknek négy megszületett és még a gondozásában álló gyermeke kellett hogy legyen.

^b1979 és 1985 között a korhatár 40 év volt.

1985-ig a negyvenéves vagy annál idősebb nők, akik négy vagy annál több gyermeket neveltek, a törvény értelmében kérhették az abortuszt. 1985-ben a korhatárt és a szükséges gyermekszámot is megemelték, ennek hatása látható az 1. sz. táblázatban: 1986-ban a befejezetlen abortuszok száma emelkedett, ami azt jelentette, hogy több asszony került kórházba illegális abortusz következményeképp, kevesebbnek nyílt módja legális abortuszhoz jutni koruk vagy gyermekeik száma alapján és több abortuszt tudtak be orvosi okoknak. A jogszabályi változásoktól függetlenül az abortuszok száma emelkedett, és sok közülük illegális volt, legalábbis kezdeti szakaszában (I. diagramm).

Forrás: Egészségügyi Minisztérium, Anuarul Statistic al Romaniei, 1990.

I. Az abortuszok és az élveszületések száma *Number of abortions and live births*

Valahányszor a kórházi rendszer egészére kiterjedően megszigorították a politikai ellenőrzést, egy időre felfüggesztették vagy a körülményekhez igazították az abortusszal kapcsolatos tevékenységeket. Az ilyenkor érvényesülő fokozott ellenőrzés egy idő után azonban mindig enyhült, és mivel az elnyomás szorítása nem tarthatott örökké, így az abortuszokat is újból végrehajtották.³⁷

³⁷ Több nő, akikkel az évek során interjúkat készítettem, elmondta, hogy számos orvos inkább pusztulni hagyta a nőket, mint hogy posztabortív szövődmenyekkel kezelje őket. Nem áll rendelkezésünkre olyan adat, amely ezt a magatartást a kórházi ellenőrzés szigorításával és más ellenőrző intézkedésekkel hozná kapcsolatba. A cinkosság és a félelem erejének hálóját ismerve rendkívül nehéz a bűnösséget elkülöníteni az önvédelemtől.

Köztudott volt, hogy az egészségügyi személyzetnek, a tisztviselőknek és a betegeknek egyaránt érdekében állt, hogy a lehető legalacsonyabb abortusz-számot jelentsék, azaz, hogy lefaragják ezt a számot.³⁸ E célból az abortuszstatisztikákat a legkülönbözőbb módokon manipulálták. Az orvosi és statisztikai szakemberek például olyan tág statisztikai kategóriákat alakítottak ki, amelyek lehetővé tették a tények elfedését és átjárást tettek lehetővé a legális és illegális kategóriák között. A U.S.A.I.D. nevű szervezet Romániába tett látogatását követően készült egyik jelentés érdekes statisztikákkal szolgál a “törvényesen megengedett terhességmegszakítások a megszakítás indoka szerint” témakörében, az 1983-87 közötti évekre vonatkozóan, amelyekből következtetéseket lehet levonni a politikailag motivált statisztikai torzításokra vonatkozóan (2. táblázat).³⁹

2. Legális terhességmegszakítások, 1983–1987
Legally Sanctioned Interruptions of Pregnancy, 1983–1987

Év	Spontán vetélések	Négynél több gyermek	Nemi erőszak
1983	199 867	151 846	54
1984	121 045	120 782	32
1985	20	128 372	127 601
1986	1	59	4 516
1987	118 390	30 388	29
Ötéves	499 323	431 447	132 232
Összesen	30,0%	29,4%	9,0%

Forrás: Trust Through Health, Romania Site Visit 1991, U.S.A.I.D. 32. old.

1985-ben például 127 601 legális abortusz okaként jelölték meg a nemi erőszakot. 1984-ben azonban csupán 32 abortusz esetében utaltak nemi erőszakra. Az 1985-ös szám kiválóan példázza, miként vált a statisztika a politikai szükségszerűségek termékévé. Történetesen 1985 volt az utolsó olyan év, ami-

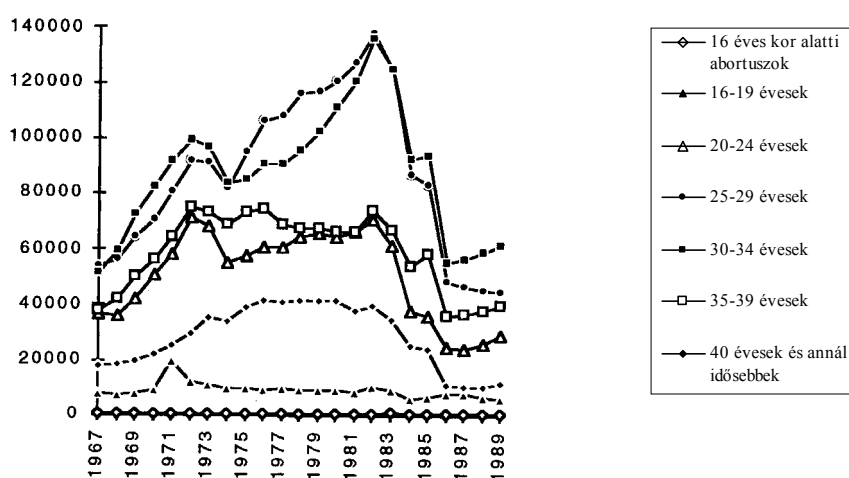
³⁸ Ezt a gyakorlatot a statisztikatermelés sok más területén is alkalmazták, ahol a statisztikát „a tervvel” összhangban manipulálták. A mezőgazdasági és ipari termelési számok és a születésszámok jelentésekor például a statisztikákat általában inflálták. Az összejátszás a rendszer egészét átfonta.

³⁹ U.S.A.I.D. Women’s Health, Family Planning and Institutionalized Children in Romania, Trust Through Health, Romania Site Visit, 1991, 32. old.

kor a “négy gyermek” elegendő ok volt arra, hogy legális abortuszt kérjen valaki, ennek köszönhető a magas szám.⁴⁰

A spontán vetélések szintén nagy statisztikai pontatlanságra adtak módot az orvosoknak. 1983-ban – abban az évben, amikor a születésszám az 1966 óta legalacsonyabb szintre csökkent – 199 867 spontán vetélést jegyeztek föl. 1985-ben – azután hogy a politikai indíttatású szabályozások betartatását az egészségügyi rendszer valamennyi szintjén újra megszigorították – csupán 20 ilyen esetet jegyeztek föl. Az uralkodó politikai éghajlat hatására az orvosok ekkoriban még a valós vetéléseket sem szívesen jelentették. 1986-ból csupán egyetlen ilyen vetélésről kapunk hírt. Az ellenőrzés fokozatos gyengülése nyomán, amikor már mindenkinek sikerült alkalmazkodnia a 770-es rendelet újabb változatához, visszaállt a spontán vetélések jelentésének gyakorlata. 1987-ben már 118 390 spontán vetélés szerepelt a nyilvántartásban.

A mesterségesen kiváltott vetélések korszpecifikus elemzése azt mutatja (II. diagramm), hogy az abortuszok száma a 25–34 éves nők között volt a legmagasabb (ugyancsak ebben a korcsoportban volt a legmagasabb az abortusszal kapcsolatos halálozások száma).

Forrás: Bukaresti Egészségügyi Minisztérium adatai.

II. Abortuszok száma korcsoport szerint, 1967–1989 Number of abortions by age group, 1967–1989

⁴⁰ Az ebben az oszlopban 1987-re vonatkozó, viszonylag magas abortusz-számra nem találtam magyarázatot. A táblázat fölöttébb problematikus, viszont jó példát kínál a statisztikai manipulációra.

A 770-es rendelet 1966-os kibocsátása nyomán a regisztrált abortuszok száma meredeken visszaesett: 973 447-ről 205 783-ra. Az abortusszal kapcsolatos rendelkezések megszigorítását 1973-ban, majd 1983 és '85 között is észrevehető csökkenés követte. Azonban – amint már említettük – ezek a visszaesések nem voltak olyan drámaiak, mint az első, s ez azt jelzi, hogy ekkorra a népesség megtanult a korábbinál gyorsabban alkalmazkodni az újabb és újabb korlátozások megjelenéséhez. Az abortuszok száma újra felkúszott, s a születéseké ismét csökkenésnek indult.

Az orvosokat nem csak a születési arányszám emelését célzó terv kivitelezéséért tartották politikailag felelősnek, hanem a csecsemőhalandósági arányszám csökkentése is rájuk hárult. Felelősségre vonták őket, amiért “elmulasztották a kötelező családlátogatásokat, melyek célja, hogy figyelemmel kísérje a gyermek fejlődését és felfigyeljen az őt fenyegető betegség első jeleire.”⁴¹ 1988-tól az élveszületések nyilvántartásba vételi határidejét kitölték, nemegyszer a gyermek életének 15. napjáig is. E késlekedés hivatalos indoka az volt, hogy így a rossz kommunikációs és közlekedési viszonyokkal rendelkező vidéki területekről is módjuk lesz az illetékeseknek időben jelenteni az élveszületéseket, a haláleseteket és minden egyéb eseményt (a csecsemőhalandósági arányszámok általában magasabbak voltak a vidéki területeken). Ugyanakkor többen is megjegyezték, hogy ez a kéthetes türelmi idő azt is lehetővé tette, hogy kiderüljön: az újszülött túléli-e élete első, kockázatos időszakát, és ennek megfelelően lehessen manipulálni a csecsemőhalandósági statisztikákat.⁴² Ha egy újszülött ezen időszak alatt meghalt, az orvos nemegyszer megpróbálta rábeszélni az anyát: engedje meg, hogy gyermekét halvaszületettként regisztrálják. Egy orvos ezt a következőképp indokolta: “Ha valaki nem szerepel élőként, akkor halottként [azaz csecsemőhalandósági statisztikát rontó adatként] sem kell szerepelnie.”

⁴¹ L. *Raport cu privire la cauzele care au determinat scaderea sporului natural al populatiei si masurile ce se impun a fi luate de Consiliul Sanitar Superior, Ministerul Sanatatii si Comisia Nationala de Demografie, in vederea imbunatatirii indicatilor demografici*, 1984. március 6., 9. old. A jelentés az 1990 óta a hadsereg ellenőrzése alatt álló állami levéltárban található.

⁴² Az Egészségügyi Statisztikai Számítóhivaltól származó adatok szerint a csecsemőhalálázások dinamikája nem bizonyítja, hogy a születések nyilvántartásba vételének késleltetése jelentősen módosítaná a csecsemőhalandósági statisztikákat, illetve ezek hivatalos megjelenését. Így pl. 1973-ban 3114 csecsemő halt meg a születését követő első hat napon az éves 14444 csecsemő-halálesetből. Ezen összes haláleset közül 9377 a csecsemő 28 napos és 11 hónapos kora között következett be. 1988-ban 9643 csecsemőhalálzás történt, ebből 1564 az első hat napon, 6724 pedig 28 napos és 11 hónapos kor között.

Nyugati híradások szerint a születéseket egy hónapig vagy néha hat hétig sem vették nyilvántartásba. Ezt a túlzó állítást nem támasztják alá bizonyítékok. A valóság azonban a sajtó szenzációhajhász nagytításai nélkül is épp elég rettenetes volt.

Számos anya azonban megtagadta, hogy együttműködjék az orvossal a fenti stratégiában. Sokan közülük ragaszkodtak a gyermekszülés alkalmával kiutalt, elhanyagolható összegű anyagi juttatáshoz. (Ez hibás megfontolás volt, mivel ahhoz, hogy ezt megkapják, a gyermeknek előbb az anya gondozottjának kellett minősülnie.) Itt csak az vezetett célra, ha az anyát meg lehetett győzni, hogy emberiességi cselekedetet hajt végre, ha beleegyezik, hogy gyermekét halvaszülettként vegyék nyilvántartásba. Ellenkező esetben az orvost vádagnak és politikai zaklatásnak teszi ki. Ha az anya nem egyezett bele, hogy gyermeke születési státuszát megváltoztassák, az orvost a csecsemőhalandósági terv nem teljesítéséért járó pénzbüntetés (letiltás) sújtotta.

Amint a statisztika e professzionális manipulációja és az egyéb bizonyítékok rövid áttekintéséből is kitűnik, az adatokat a politikai diktátumok teljesítése és szabotálása céljából egyaránt manipulálták. A statisztikákat az „új szocialista embertípus” közvetlen tükrének próbálták feltüntetni. Az ilyen statisztikai torzítások azonban nem sokáig leplezhették el a kemény empirikus tényeket. Az egészségügyi szakemberek gyakorta humanitárius akciónak is nyilvánítható erőfeszítései ellenére a csecsemők, a gyermekek és a nők továbbra is sokszor meghaltak, azon „ideális körülmények” ellenére, amelyeket a paternalista állam nyújtott nekik, miközben a szocializmus építésében játszott szerepüket méltatta.

IV. A KÉTSZÍNŰSÉG POLITIKÁJA A CEAUSESCUI ROMÁNIÁBAN

*Capful plecat sabia nu-l taie sable.
(Meghajtott főre nem sújt le a kard.)
román közmondás*

*Bár nem mindenki akarja elkendőzni az igazságot, aki hazudik, nem mindenki hazudik, aki elkendőzi az igazságot. Legtöbbször nem hazugsággal, hanem hallgatással kendőzzük el az igazságot.
(Szent Ágoston)⁴³*

A ceausescui Romániában az állam közéleti dominanciája és a magánéleti jogok korlátozása révén az állam állandóan jelen volt az állampolgárok mindennapi életében.⁴⁴ Elmondható, hogy uralmának jelentős részében Ceausescu nem a nyílt terror eszközeivel kormányozott – ezekben az években a román titkosrendőrség messze nem hasonlított az el salvadori, guatemalai vagy hondu-

⁴³ Idézi Zagorin 1990: 24.

⁴⁴ Bourdieu ezt a reflexív folyamatot annak a „látás- és létmódnak” tulajdonítja, amelyhez a világ olyanként való elfogadása vezet „ahogyan az van”, mivel az emberek „elméje azoknak a kognitív struktúráknak megfelelően van felépítve, amelyek maguknak a világnak a szerkezetéből következnek.” L. Bourdieu és Wacquant 1992: 168.

rasi halálbrigádokhoz vagy a sztálini önkényuralom végrehajtóihoz. *Ceausescu* hajlott rá, hogy inkább a különféle szimbolikus erőszakcselekmények manipulatív eszközeivel – legfőképpen a félelemkeltés fegyverével – tartsa kordában „népét”.⁴⁵ Amikor a jelképes erőszak tétel elégtelennek bizonyult, gondosan adagolt fizikai erőszakkal kényszerítették engedelmességre az egyént. Azt azonban nem mondhatnánk, hogy ez utóbbi eszköz az államhatalom kedvelt nyomásgyakorlási eszköze lett volna. Valójában szükség sem volt rá – az állampolgárok annyira magukévá tették – *Bourndieu* szavaival élve – a „szocialista *habitus*”, a mindenki által természetesnek tekintett látás- és életmódot, hogy automatikusan a kontextusnak megfelelő módon cselekedtek. Átfogalmazva, amit már e cikk kezdetén is kijelentettünk: a kétszínűség alapvető kommunikációs magatartásformává vált, a lelkiismeretes hazudozás bevett gyakorlatnak számított. Mindkettő a „dedublare” egy fajtája volt, s eltérő mértékű részvételükkel ezek együtt fonták az összejátszás fonalát.

A *dedublare*, a *ketman*⁴⁶ román változata nyersfordításban kettéosztást, kettős vagy hasadt személyiséget jelent. A *ceausescui* Románia kontextusában általában az én jellegzetesen elváló megjelenési formáit értették rajta: a nyilvános ént, amely szóban és viselkedésben nyilvánosan deklarálja lojalitását, és a privát ént, amely esetleg az elme legrejtettebb zugába húzódott vissza, hogy ott megőrizze a független egyéni gondolkodás írmagját.⁴⁷ A *dedublare* így roppant hasznos leíró fogalom, analitikus értelemben azonban elfedi a kettős énből, illetve a „valós” és a „hamis” én közötti hasadásból fakadó pszichoszociális

⁴⁵ *Ibid.*, 167. Mások is hasonló megfogalmazásokat használva írtak az ilyen típusú erőszakról. *M. Simecka* pl. „civilizált erőszakról”, *M. Marody* pedig „burkolt elnyomásról” ír (*Simecka* 1982, *Marody* 1988: 113–32), mindkettőt idézi *Sampson* 1990). Léteznek ugyan érvelések, amelyek szerint a félelem és a rettegés kultúrái közötti megkülönböztetés pusztán akadémikus finomság, azonban a nyilvános szférában önkényesen és ugyanakkor rendszeresen használt fizikai erőszak mégiscsak eltér a bizonyos specifikus körülmények között alkalmazott fizikai erőtől vagy az adminisztratív elnyomás révén gyakorolt hatékony irányítási stratégiától. *Ceausescu* például sokkal korlátozottabb formában használta a fizikai erőszakot, mint elődje *Gheorghiu-Dej*. *Ceausescu* idején a rettegés a nők nemi életében jelentkezett.

⁴⁶ A *ketman* fogalmát *Czeslaw Milosz* vezette be a *The Captive Mind* (1990: 54–81) c. munkájában. L. még *Sampson* 1994: 12. A disszimulációról mint az elnyomó struktúráktól való „menekvés” módozatáról l. *Zagorin* 1990.

⁴⁷ Tisztában vagyok vele, hogy amikor az én (self) fogalmát elkülönülő egységekre bontom, akkor annak szándékot tulajdonítok és eltárgyasított módon kezelem. A totalitárius rendszerek felismerik az egyéni gondolkodásban rejlő veszélyt és igyekeznek azt ellenőrzésük alá vonni, agymosás, erőteljes propaganda apparátus és más eszközök segítségével. A tárgy népszerű irodalma (l. *Orwell* 1984) szintén kiterjedt.

Scott hangsúlyozza az összejátszás performatív tényezőjét és ez a mi érvelésünk számára is jelentős. L. *Scott* 1990, különösen a nyilvános és a rejtett átiratokra vonatkozó részt.

problémát.⁴⁸ Ez a különbségtétel – amennyiben azt az elemzők vagy a társadalmi aktorok erősen hangsúlyozzák – lehetővé teszi az összejátszással és a cinkos magatartás különböző fokozataival kapcsolatos összetett kérdések megkerülését. Nyilvánvaló, hogy egyesek lelkesebben, mások kelletlenebbül “csókolták meg a kezét, amit nem haraphattak meg.” Ezért az az érv, amely szerint a *dedublare* pusztán a rendszer kitermelte túlélési mechanizmus, nem volt más mint egy olyan játék reflexív szabálya, melyben minden aktív résztvevő lemond az én mint legitim, felelős cselevő alany felfogásáról s helyette az énről mint mások önkényének kiszolgáltatott áldozatról gondolkodik (pl. a “sors” önkényének – ez egyben paradox egzisztenciális vigaszt is kínál)⁴⁹. Az rendszer manipulálta az embereket, de az emberek is manipulálták a rendszert. A mindennapos alakoskodásban valamilyen mértékben és valamilyen cselekedetek során mindenki részt vett, csakúgy mint a rendszer továbbéltetését vagy aláadását célzó különféle aktusokban. Amikor azonban a kétszínűség és az összejátszás az egész társadalmat átfogó viszonyrendszerek jellemzőjévé nőtte ki magát, akkor a rendszer törékennyé vált, és szerkezetében hordozta az összeomlás veszélyét.

Aligha meglepő, hogy a rendszer és alávetettjei egyaránt úgy tekintették a családot, mint a személyközi viszonyok átalakításának fontos színterét. A rendszer a mindennapi szükségletek fölött gyakorolt diktatúra révén – hogy Fehér, Heller és Márkus szavait parafrázáljuk – állampolgárait fenyegette, akik viszont kultúrájukban gyökerező módszerekkel és praktikákkal védekeztek. A nyilvános és a magánérdekek e szükségszerű összeütközése miatt tulajdonítha-

⁴⁸ A hasadt én kapcsán felvetődnek a hasadt tudat problémái. A hivatalos és magánélet közötti hasadást számos kelet-európai szerző felismeri. L. pl. *Hankiss* 1990: 97, 121. *Gábor* pedig hosszan tárgyalja a szocialista gazdaságok „szkizofrén kettősségét”: „Second Economy and Socialism: The Hungarian Experience” in: Feige 1989: 339–60.

D. Winnicott leírja a pszichoanalízisben jelentkező hamis én (self) jelenségét, amely szintén érdekes adalékokat nyújthat a *dedublare* megértéséhez. Az én felfogásomban a hamis én készségesen alkalmazkodik a szükségletek kielégítésének performatív dimenziójához és a (a románok által referenciapontként megjelölt) rendszer infantilizáló hatásaihoz kapcsolódik. (Köszönettel tartozom *Jeff Prager*nek, amiért felhívta a figyelmemet *Winnicott* művének következő fejezetére: „Ego Distortion in Terms of True and False Self” in *Winnicott* 1965: 140–152.)

Romániában léteznek olyan ritualizált, szó- és gesztusbeli megnyilvánulások, amelyek kézcsók révén nyilvánítják ki a tiszteletet. Ennél problematikusabb formában jelenik meg a kézcsók *Behr* könyvében, amelynek címe: *Kiss the hand you cannot bite. The Rise and Fall of the Ceausescu* (a. m. Csókold meg a kezét, amit nem haraphatsz meg. A Ceausescu házaspár virágzása és bukása) (1991), amely az egyes gesztusokban megnyilvánuló hatalmi viszonyokat tárgyalja: a haragot a csók váltja föl egy végletekig alázáatos gesztus során.

⁴⁹ A *dedublare* egyfelől belsővé vált, azaz beépült az emberek személyiségébe. Ez azt sugallná, hogy az ilyen magatartás nem tudatos. Másfelől ugyanakkor a *dedublare*-t maguk a románok is fölismerik, mint különálló viselkedési mechanizmust. A két megközelítés együttes továbbéltetése többféle célt szolgált.

tunk oly nagy jelentőséget a reprodukcióval kapcsolatos intézkedéseknek és politikai irányvonalaknak. A hivatalos diskurzus, a nyilvános intézkedések és az ezekre adott reakciók elemzése az állam és a társadalom által gyakorolt konvergens és divergens stratégiákra irányítja a figyelmet. A statisztikának az e cikkben leírt manipulációja, amelyet a politikai demográfiai célok teljesítése érdekében folytattak, csupán egy példa ezekre. A test – és ehhez kapcsolódóan a testpolitika – fölötti ellenőrzésért folytatott harc, mint kontextus érthetővé teszi azokat a mechanizmusokat, amelyek a kétszínűséget és az összejátszást valamint az elkerülést és az ellenállást kitermelik. Ezért tehát végső soron a politikai demográfia, a hivatalos retorika és politika valamint a megélt népese-déspolitikai közötti mindennapos feszültségek elemzése tette lehetővé, hogy a fenti módon vázoljuk fel az állam etnográfiját.

IRODALOM

- Anderson, B. (1983, 1992): *Imagined Communities*. London, Verso.
- Bourdieu, Pierre – L. Wacquant (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University Press of Chicago.
- David, H. (1994): Reproductive Rights and Reproductive Behavior: Clash or Convergence of Private Values and Public Policies? *American Psychologist* 49 (4).
- Asad, T. (1994): Ethnographic Representation, Statistics, and Modern Power. *Social Research* 61(1): 55–88.
- Henry P. David, ed., From Abortion to Contraception: A Resource to Public Policies and Reproductive Behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present. Westport, CN and London: Greenwood Press, 1999, 191–222.
- Donzelot, J. (1979): *The Policing of Families*. New York, Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1991): Governmentality. In: G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds): *The Foucault Effect*. Chicago, University of Chicago Press.
- Gábor I. (1989): Second Economy and Socialism: The Hungarian Experience. In E. Feige (ed): *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gal, S. (1994): Gender in Post-Socialist Transition: the Abortion Debate in Hungary. *East European Politics and Societies* 8 (2).
- Ginsburg, F. – R. Rapp (1995): *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction* Berkeley: University of California Press.
- Ginsburg, F. – R. Rapp (1991): The Politics of Reproduction. *Annual Review of Anthropology* 20.
- Gordon, C. (ed) (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-77* by Michel Foucault. New York: Pantheon.
- Hankiss Elemér (1992): *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press. Magyarul: Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Bp. Közgazd. és Jogi Kvk., 1989.

- Horváth, A. – Szokolczai Á (1992): *The Dissolution of Communist Power: The Case of Hungary*, London, Routledge.
- Marody, M. (1988): Covert Repression in Polish Society. *Social Research*, 55.
- Miller, P. (1993): *The Worst of Times: Illegal Abortion – Survivors, Practitioners, Coroners, Cops and Children of Women Who Died. Talk about Its Horrors*. New York: Harper Prenal.
- Milosz, C. (1990): *The Captive Mind*. New York: Vintage Books. Magyarul: Milosz, Czesław *A rabul ejtett értelem*; [ford. Fejér Irén, Gimes Romána, Murányi Beatrix, Pálfalvi Lajos]. Bp. Európa, 1992.
- Parvu, Vasile (1988): Dactorul demografic si crestrea economica. *Revista Economica* 17 (21).
- Petchesky, R. (1990): *Abortion and Woman's Choice: The State, Sexuality, and Reproductive Freedom*. Boston: Northeastern University Press.
- Pietila, H. – J. Vickers (1994): *Making Women Matter: The Role of the United States*, London: Zed Books.
- Sampson, Steven (1990): Dedublarea, diversiunea si conspiratia. 22 April 4, 1994: 12.
- Sayer, D. (1994): Everyday Forms of State Formation : Some Dissident Remarks on Hegemony. In: G. Joseph and D. Nugent (eds): *Everyday Forms of State Formations: Revolution and the Negotiation of Rule in Modern Mexico*. Durham, N. C.: Duke University Press.
- Scott, James (1990): *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press.
- Simečka, M. (1982): *The Restoration of Order. Normalization in Czechoslovakia*. London: Verso.
- Trebici, Vladimir (1975): *Mica enciclopedie de demografie*. Bucharest: Editura Stiintifica si Enciclopedica.
- Zagorin, P (1990): *Ways of Lying: Dissimulation, Persecution and Conformity in Early Modern Europe*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- Zlatescu, Victor Dan – I. M. Copil (eds) (1984): *Population et législation: Modèles et programmes populationnels en Roumanie*. Bucharest: U.N: and National Demographic Commission.

Tárgyszavak:

Abortusz

Népesedéspolitika

POLITICAL DEMOGRAPHY: REPRODUCTION, ABORTION, AND SOCIAL CONTROL IN CEAUSESCU'S ROMANIA